

FTAMP/ SRSTI/ ГРНТИ 21.15.47

e-mail: bm.karlygash@gmail.com
e-mail: z-home@bk.ru

ОРТА АЗИЯ ЕЛДЕРІНДЕГІ ДІНИ ТЕЛЕБАҒДАРЛАМАЛАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТЕОРИЯСЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ

Борбасова Қарлығаш Молдағалиевна
Философия ғылымдарының докторы,
профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

Шантемисов Ермек Берикович
Дінтану мамандығының 2-курс
магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ
ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

النظرية والممارسة المقارنة للبرامج التلفزيونية الدينية في دول آسيا الوسطى

Шантемисов Ермек Берикович
طالبة سنة ثانية لمرحلة ماجستير في تخصص
«الدراسات الدينية» جامعة الفارابي القازاقية
الوطنية
ألماني، كازاخستان

Борбасова Қарлығаш Молдағалиевна
الأستاذة الدكتوراة في علوم الفلسفة
جامعة الفارابي القازاقية الوطنية
ألماني، كازاخستان

COMPARATIVE THEORY AND PRACTICE OF RELIGIOUS TELEVISION PROGRAMS IN CENTRAL ASIAN COUNTRIES

Borbasova Karlygash Moldagalievna
Doctor of Philosophy, Professor
KazNU named after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

Shantemissov Yermek Berikovich
2nd year master's student in the
specialty Religious Studies KazNU named
after al-Farabi,
Almaty, Kazakhstan

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА РЕЛИГИОЗНЫХ ТЕЛЕПРОГРАММ В СТРАНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Борбасова Карлығаш Молдағалиевна
Доктор философских наук,
профессор,
КазНУ им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

Шантемисов Ермек Берикович
Магистрант 2 курса специальности
религоведение, КазНУ им аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

Аңдатпа. Мақалада Орта Азия елдеріндегі діни телевизиялық бағдарламалардың күрделі ландшафты қарастырылады, осы бағдарламалардың теориялық негіздері мен тәжірибелік көріністеріне салыстырмалы талдау жасалады. Діни әртүрлілікпен, әлеуметтік-саяси динамикамен және мәдени ерекшелікпен сипатталатын аймақта зерттеу теледидардың діни көрініс, білім беру және ықпал ету құралы ретіндегі рөлін ашуға бағытталған. Бұл салыстырмалы зерттеудің негізгі міндеттері – діни телевизиялық бағдарламалардың дамуын қалыптастыратын Орта Азия елдерінің тарихи және мәдени контекстерін зерттеу; аймақтағы әртүрлі діни дәстүрдің, соның ішінде исламның теледидар арқылы қалай ұсынылатынын және насихатталатынын зерттеу; мемлекеттік саясаттың, ережелердің және цензураның діни теледидар бағдарламаларының мазмұнына әсер ету деңгейін зерттеу; діни көзқарастар мен тәжірибелерді қалыптастырудағы рөлін салыстыра келе діни теледидар бағдарламаларының мақсатты аудиторияға әсерін бағалау. Бұл мақала Орта Азия қоғамындағы дін, БАҚ және мәдениет арасындағы күрделі өзара әрекеттесуді тереңірек түсінуге ықпал етуге арналған. Жалпы Орта Азиядағы діни көріністегі телебағдарламалардың рөлін егжей-тегжейлі талқылауға ықпал етеді.

Түйін сөздер: Орта Азия, дін, ислам, телеканал, телебағдарлама.

المُلخَص: يتناول المقال المشهد المعقد للبرامج التلفزيونية الدينية في بلدان آسيا الوسطى ويقدم تحليلاً مقارناً للأسس النظرية والمظاهر العملية لهذه البرامج. وفي منطقة تتميز بالتنوع الديني والديناميات الاجتماعية والسياسية والهوية الثقافية، وتهدف الدراسة إلى الكشف عن دور التلفزيون باعتباره وسيلة للتعبير الديني والتعليم والتأثير. الأهداف الرئيسية لهذه الدراسة المقارنة هي: دراسة السياقات التاريخية والثقافية لدول آسيا الوسطى التي تشكل تطور البرامج التلفزيونية الدينية؛ دراسة التقاليد الدينية المختلفة الموجودة في المنطقة، بما في ذلك كيفية تقديم الإسلام والترويج له من خلال التلفزيون؛ دراسة مستوى تأثير السياسات واللوائح العامة والرقابة على محتوى البرامج التلفزيونية الدينية؛ تقييم تأثير البرامج التلفزيونية الدينية على الجماهير المستهدفة من خلال مقارنة دورها في تشكيل وجهات النظر والممارسات الدينية.

تهدف هذه المقالة إلى تعزيز فهم أعمق للتفاعلات المعقدة بين الدين والإعلام والثقافة في مجتمعات آسيا الوسطى. يعزز مناقشة تفصيلية لدور البرامج التلفزيونية في المشهد الديني في آسيا الوسطى ككل. **الكلمات المفتاحية:** الدين، الإسلام، آسيا الوسطى، قناة تلفزيونية، برنامج تلفزيوني.

Abstract. The article examines the complex landscape of religious television programs in the countries of Central Asia and provides a comparative analysis of the theoretical foundations and practical manifestations of these programs. In a region characterized by religious diversity, socio-political dynamics and cultural identity, the study aims to reveal the role of television as a means of religious expression, education and influence. The main objectives of this comparative study are: to study the historical and cultural contexts of Central Asian countries that shape the development of religious television programs; study of the various religious traditions that exist in the region, including how Islam is presented and promoted through television; study the level of influence of public policies, regulations and censorship on the content of religious television programs; assess the impact of religious television programs on target audiences by comparing their role in shaping religious views and practices. This article is intended to promote a deeper understanding of the complex interactions between religion, media, and culture in Central Asian societies. Promotes a detailed discussion of the role of television programs in the religious scene in Central Asia as a whole.

Keywords: Central Asia, religion, Islam, TV channel, TV program.

Аннотация. В статье исследуется сложный ландшафт религиозных телевизионных программ в странах Центральной Азии, проводится сравнительный анализ теоретических основ и практических проявлений этих программ. В регионе, характеризующемся религиозным разнообразием, социально-политической динамикой и культурной самобытностью, исследования сосредоточены на раскрытии роли телевидения как средства религиозного самовыражения, образования и влияния. Основными задачами данного сравнительного исследования являются: изучение исторического и культурного контекста стран Центральной Азии, формирующих развитие религиозных телевизионных программ; изучение различных религиозных традиций, существующих в регионе, включая то, как ислам преподносится и продвигается по телевидению; изучение уровня влияния государственной политики, правил и цензуры на содержание религиозных телевизионных программ; оценка влияния религиозных телевизионных программ на целевую аудиторию путем сравнения их роли в формировании религиозных взглядов и практик. Эта статья призвана способствовать более глубокому пониманию сложных взаимодействий между религией, СМИ и культурой в обществах Центральной Азии. Способствует детальному обсуждению роли телепрограмм в религиозном проявлении в Центральной Азии в целом.

Ключевые слова: Центральная Азия, религия, ислам, телеканал, телепрограмма.

КІРІСПЕ

Теледидар – діни тақырыптар туралы ақпарат таратудың және сұхбаттасудың, пікір алмасудың күшті құралы. Бірақ ол дінді қалай бейнелейтіні және қандай құндылықтарды насихаттайтыны үшін де сынға ұшырауы мүмкін. Діни ұйымдар мен сенушілер теледидарды уағыздау және білім беру құралы ретінде, сондай-ақ жаңа жақтас тарту үшін қолдана алады. Н.Н. Потаншинская теледидарды коммерцияландыру және тіпті діни ілімдерді бұрмалау құралы деп санайды (Потаншинская, 2012: 105).

Орта Азия – Қазақстан, Өзбекстан, Тәжікстан, Түрікменстан және Қырғызстан сияқты елдерді қамтитын өңір. Бұл аймақта әртүрлі этникалық топ тұрады. Айта кету керек, Орта Азия этникалық және мәдени әртүрлілікте көп қырлы. Орта Азия елдерінде әртүрлі діни бағдарлама мен ағымдар бар (Оливия, 2006: 95).

Орта Азиядағы діни телебағдарламалар әртүрлі форматта және осы аймақта кездесетін әртүрлі дінге бағытталған. Орта Азияның мәдени және діни

жағынан алуан түрлі аймақ екенін ескеру маңызды. Әрине, діни телебағдарламалардың болуы және олардың сипаты халықтың діни құрамына және билік тарапынан реттеуге байланысты. Орта Азияның әртүрлі елдері мен аймағында діни телебағдарламалар айтарлықтай өзгеше.

Діни телебағдарламалар – бұл діни тақырыпты, нанымды және өмірдің рухани аспектілерін талқылайтын теледидарлық бағдарламалар. Бұл бағдарламалардың мазмұны (Оливия, 2006: 97):

Діни қызмет – бұл шіркеулерден, синогогалардан, мешіттерден және басқа да ғибадат орындарынан діни қызмет, дұға мен ғибадат тарату. Оларға рәсім, ән, уағыз бен ілім кіреді.

Рухани әңгімелер: рухани көшбасшылар мен пасторлар өздерінің діни сенімдері мен ілімдерімен бөлісетін, рухани өсу бойынша кеңес беретін және аудитория сұрақтарына жауап беретін бағдарламалар.

Деректі фильмдер мен бағдарламалар: бұл бағдарламалар діни оқиғаларды, догмаларды, қасиетті мәтіндерді және

олардың қоғам мен мәдениетке әсерін зерттейді.

Діни жаңалықтар: ұлттық және әлемдік деңгейдегі дінге қатысты оқиғалар мен жаңалықтарды қарастырады.

Діни тақырыптарды талқылау: бұл хабарлар әртүрлі қонақтар мен сарапшыларды діннің, руханилықтың және адамгершіліктің әртүрлі аспектілерін талқылайды.

Діни лидерлермен сұхбат: діни қайраткерлерден, пасторлардан, діни қызметкерлерден, монахтардан және басқа да діни қауымдастықтардан сұхбат алу мақсатындағы телебағдарламалар.

Діни телебағдарламалар сенушілерге де, дін мен руханиятқа қызығушылық танытқандарға да арналады. Олар рухани шабыт, білім және әртүрлі діни дәстүр туралы ақпарат көзі бола алады. Әртүрлі елдер мен мәдениеттерде мұндай бағдарламалардың форматы мен мазмұны бір-біріне ұқсамайды.

Негізгі бөлім

Бұқаралық ақпарат құралдары негізінен жас аудиторияға бағытталған халықтың әртүрлі тобын қамтиды және теледидар, радио, журналдарды қоса алғанда, барлығы қол жетімді форматта жұмыс істейді. Осы салада жұмыс істейтін дін қайраткерлері мен журналистер осылайша халыққа дін туралы білім береді. Ислам туралы объективті ақпарат береді және сенушілер арасында радикалды көңіл күйдің алдын алуға үлес қосады.

Орта Азия елдеріндегі діни телебағдарламаларды салыстырмалы зерттеу олардың мазмұны, қоғамға әсері және осы аймақтың діни әрі саяси аспектілерімен байланысы тұрғысынан қызығушылық тудырады. Орта Азияда әртүрлі діни дәстүр тараған, соның ішінде ислам, православие, буддизм және

т.б. Дін – осы аймақтағы тұрғындардың өмірінде маңызды рөл атқарады және діни телебағдарламалар осы саладағы ақпарат пен білім берудің бір жолы (3).

Орта Азиядағы дін туралы телебағдарламаларға салыстырмалы талдау жүргізу үшін мынадай аспектілерді ескеру қажет.

Діни дәстүрлер: Орта Азия елдерінде әртүрлі діни дәстүр бар. Мысалы, Тәжікстан мен Өзбекстанда ислам басым дін, ал Қазақстан мен Қырғызстанның діни халқы әртүрлі. Салыстырмалы зерттеу осы контексті ескеруі керек (Баимбетов, 2009: 48).

Бағдарлама мазмұны: зерттеу діни теледидар бағдарламаларының мазмұнын, соның ішінде пікірталасты, діни көшбасшылармен сұхбатты, білім беру бағдарламаларын және діни рәсімдерді талдауды қамтиды. Бұл бағдарламаларда қандай діни тақырыптар мен тәжірибелер баса назар аударылатынын анықтау маңызды.

Қоғамға әсері: зерттеу діни телебағдарламалардың қоғамға қалай әсер ететінін, соның ішінде олардың қоғамдық пікірді қалыптастырудағы, діни төзімділік пен саяси үдерістегі рөлін бағалай алады.

Саяси контекст: Орта Азия елдерінің қатарында дін мен саясат арасында тығыз байланыс бар. Діни телебағдарламаларды саяси мақсатта пайдалануға болады, зерттеу олардың осы тұрғыда қандай рөл атқаратынын бағалай алады.

Реттеу және цензура: Орта Азияның әртүрлі елдерінде діни телебағдарламаларға қатысты әртүрлі ереже мен нормалар бар. Зерттеу, сонымен қатар осындай бағдарламаларды реттеудің заңнамасы мен тәжірибесін талдауды қамтиды.

Орта Азиядағы діни телебағдарламаларды салыстырмалы түрде зерттеу діни тәжірибелердің әртүрлілігіне және олар-

дың аймақтағы қоғамдағы рөліне, сондай-ақ саясат пен қоғамға әсер етеді.

Діни бағдарламалардың қоғамға айтарлықтай әсері бар. Діни бағдарламалардың әсері жағымды да, жағымсыз да болуы мүмкін және ол қоғамның әртүрлі деңгейінде, соның ішінде мәдени, әлеуметтік, моральдық әрі саяси жағдайында көрінеді.

Діни бағдарламалардың қоғамға әсер етуінің бірнеше жолы:

Моральдық құндылықтар: діни нанымдар мен моральдық нормалар көбінесе жеке адамдардың мінез-құлқына әсер етеді және қоғамдағы моральдық құндылықтардың негізін құрайды. Олар адамдардың мінез-құлқын реттейтін этикалық нормалар мен стандарттардың дамуына ықпал ете алады.

Мәдени дәстүрлер: дін мәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Діни мерекелер мен рәсімдер қоғамның мәдени ерекшелігіне қатты әсер етеді.

Әлеуметтік ынтымақтастық: діни қауымдастықтар мен шіркеулер көбінесе әлеуметтік ынтымақтастықты қалыптастырады және олардың мүшелеріне қолдау көрсетеді. Олар кедейлікке, есірткіге және басқа да әлеуметтік мәселелерге қарсы күресте көмек көрсете алады (Шваб, 2019: 25).

Саяси ықпал: дін саясатта маңызды рөл атқара алады. Діни көшбасшылар мен ұйымдар саяси шешімдерге әсер етіп, белгілі бір саяси ұстанымдар үшін үгіт-насихат жүргізе алады, бұл тұрақтандыруға да, қоғамдағы қақтығыстарға да әкеледі.

Білім: діни мектептер мен оқу орындары студенттердің білім деңгейі мен дүниетанымын қалыптастыра алады, сонымен қатар ғылыми және діни тәжірибеге әсер етеді.

Қақтығыстар: діни нанымдар қоғамдағы қақтығыстар мен шиеленістердің көзі бола алады, әсіресе әртүрлі діни топтардың көзқарастары мен мүдделері әртүрлі.

Тәжікстандағы діни теледидарлық бағдарламалар, көптеген басқа елдердегідей, мазмұны мен бағыты бойынша әртүрлі. Тәжікстанның негізгі діні – ислам. Нәтижесінде Тәжікстандағы көптеген діни теледидарлық бағдарламалар исламмен байланысты. Бұл бағдарламалар мыналарды қамтиды.

Құран декламациялары: Тәжікстандағы кейбір телеарналар Құран декламацияларын тарата алады, онда жеке адамдар немесе ғалымдар Құран аятын оқиды және бұл – көрермендер үшін қасиетті мәтінді тыңдау және онымен байланысу тәсілі.

Исламдық білім: Діни бағдарламаларда ислам тарихына, теологиясына және заң ғылымына қатысты пікірталастарды қоса алғанда, исламға қатысты білім беру мазмұны жиі кездеседі. Ақпарат пен басшылық беру үшін ислам ғалымдары немесе оқытушылары тартылады (Шваб, 2019: 25).

Жұма уағыздары: кейбір арналар жергілікті мешіттерден немесе белгілі имамдардан жұма уағзын (хутбу) тарата алады. Бұл уағыздар әдетте ағымдағы оқиғаларға арналған және қоғамға діни басшылық ұсынады.

Діни пікірталастар: теледидарлық бағдарламаларда діни тақырыптар бойынша пікірталастар, соның ішінде ислам этикасы, адамгершілік және мұсылман қауымының алдында тұрған заманауи сын-қатерлерге қатысты мәселелер қарастырылады.

Ислам фестивальдері мен іс-шаралары: исламдық мерекелер мен фестивальдер кезінде осы оқиғаларға байланысты

мағыналар мен дәстүрлер туралы түсінік беретін арнайы бағдарламалар таратылады.

Тәжікстан үкіметінің діни мазмұн мен қызметі, әсіресе исламдық көріністерге қатысты реттеу тарихы бар екенін атап өткен жөн. Нәтижесінде діни бағдарламалар мемлекеттік қадағалауға және шектеулерге ұшырайды.

Тәжікстанның діни ландшафты әртүрлі, мұнда тек сүнниттік ислам ғана емес, сонымен қатар исмаилиттер мен басқа да діни азшылықтар бар. Алайда мұсылман емес конфессиялармен немесе азшылықтардың исламдық дәстүрлерімен байланысты діни теледидарлық бағдарламалардың қол жетімділігі шектеулі (Muminjonov, 2021).

Суннизм идеяларын тарататын «Висоли хақ» (ақиқатпен кездесу), «Калима» (сөз), «Нұр» (жарық) және т.б. сияқты спутниктік телеарналар бар. «Ахли байт» (пайғамбардың отбасы) спутниктік телеарнасында және т.б. діни тәжірибе шиизмнің постулаттары негізінде карастырылады. Дін туралы ақпараттық орта «Висоли хақ», «Калима», «Нұр», «Ахли байт» және т.б. сияқты спутниктік телеарналармен толтырылғандықтан, исламның бір бағытын екіншісіне қарсы ұнатпау сезімінен жанжалдың өсу қаупі бар (Муминджонов, 2022: 36).

Өзбекстан елі тәуелсіздік алғаннан кейін теледидар партияның үгіт-насихат жарлықтары мен нормаларынан босатылды. Жарнама пайда болып, аймақтық теледидар жоғары қарқынмен дами бастады. Теледидар экрандарынан адамдар әлем туралы шынайы, жарқын ақпарат ала бастады.

Өзбекстанда көптеген басқа елдердегідей әртүрлі діни теледидарлық бағдарламалар бар. Алайда Өзбекстанда діни саланы дәстүрлі түрде мемлекет реттейтінін және діни ұйымдар мен олардың

қызметі қатаң бақылауға алынатынын атап өткен жөн. Бұл діни бағдарламалардың мазмұны мен таралуына әсер етеді (Юсупалиева, 2016: 11).

Өзбекстандағы діни бағдарламалар мемлекет белгілеген шектеулер мен реттеулерге ұшырайтынын есте ұстаған жөн. Сондықтан мұндай бағдарламалардың мазмұны жергілікті заңдар мен ережелерге сәйкес белгілі бір аспектілерде шектеледі.

Өзбекстанда 2018 жылы қасиетті Рамазан айында алғашқы Діни исламдық интернет-телеарна қарапайым, бірақ түсінікті «Muslim TV» атауымен жұмыс істей бастады. Мазмұны Орта Азия Республикасындағы өмір мен дәстүр туралы баяндайтын діни мәдени-ағартушылық бағдарламалардан тұрады. Бұқаралық ақпарат құралдарының бұл түрінің пайда болуы – Республикадағы діни компоненттің күшеюінің айқын белгісі. Осылайша, діни мазмұнды алғысы келетін маңызды аудитория құрылды немесе осы бағытта саяси міндет бар деп айтуға болады. Қалай болғанда да діни салаға назар аударудың күшеюінің айқын көрінісі байқалды (Ирматов, 2016: 17).

Өзбекстан мұсылмандары басқармасының басшылығы телеарнаның негізгі міндеті аудиторияны Құран мен хадисте қалыптасқан исламның рухани және моральдық құндылықтарымен, ежелгі діннің мәдени тарихының байлығымен таныстыру деді.

2021 жылдан бастап Өзбекстанда тәулік бойы таратылатын «Хидоят сари» («ақиқат жолына нұсқау») жаңа ғылыми-ағартушылық интернет-телеарнасы іске қосылды. Арна «жастардың мәдени-ағартушылық және діни білімін арттыру мақсатында» құрылды. Арна эфирі Өзбекстандағы ислам мәдениетінің мұрасына, ел аумағында өмір сүрген ұлы

ғалымдардың өмірі мен еңбектеріне арналған телебағдарламалардан, сондай-ақ халықтың діни сауаттылығын кеңейтуге бағытталған ғылыми-танымал телешоулардан тұрады (Хасанов, 2017: 24).

Тәулік бойы таратылатын телеарнада келесі бағдарламалар көрсетіледі:

- ислам мәдениеті, ғылымды дамытуға үлес қосқан ғалымдардың мұрасы, ғибадатханаларды абаттандыру жұмыстары, сондай-ақ дінді сақтау, жастарды Отанға деген адалдық пен ұлттық құндылықтарға, басқа ұлттар мен діндердің өкілдеріне құрмет сезімін ояту идеялары кеңінен жарияланатын және насихатталатын телебағдарламалар;

- діни сауаттылықты арттыруға бағытталған ғылыми-танымал және көркем хабарлар елімізде жүргізіліп жатқан діни-ағарту жұмыстарымен танысу және т.б.;

- дін саласының өкілдерімен және мамандарымен кездесулер мен дөңгелек үстелдер, онда жаһандық мәселелер, сондай-ақ отбасы мәселелері, жастардың мінез-құлқы мен тәрбиесі ережелері талқыланады;

- жастарды әртүрлі күштер мен ағымдардың ықпалына түсуден қорғауға, терроризм мен экстремизмнің нақты идеялары мен мақсатын көрсетуге, сондай-ақ жастарды «бұқаралық мәдениеттің» зиянды жақтарынан қорғауға арналған арнайы бағдарламалар мен бейнероликтер (Юсупалиева, 2019).

Түрікменстан әлемдегі ең құпия елдердің бірі болып қала береді. Мұнда мемлекеттің пікіріне қайшы келетін кез келген ақпаратты жариялау қатаң жазаланады, тіпті деректер мен ресми статистиканың көп бөлігі мемлекеттік құпия болып қала береді.

Бүкіл елдегі газеттер бірінен соң бірі бірдей «жаңалықтар» репортажын

жариялайды және олардың барлығы ұлттың даңқы мен өркендеуін атап өтеді. Сонымен қатар теледидар Гурбангулы Бердімұхаммедовтің сахналанған ерліктеріне толы: жарыс машинасын жүргізу, атқа міну, велосипед жарысы, ауыр атлетика және тіпті немересінің қатысуымен теледидарда тікелей эфирде көрсетілген жаңа жылдық дискотека кептелісі (Нурмолдина, Сихимбаева, 2022).

Түрікменстанда діни мазмұнды қоса алғанда, бұқаралық ақпарат құралдарының қатаң бақыланатын және реттелетін ортасы бар. Үкімет діни көріністі және діни қызметті қатаң бақылайды. Нәтижесінде мемлекет бақылайтын теледидар арналарында шектеулі діни теледидар бағдарламалары бар немесе мүлде жоқ.

Түрікменстандағы мемлекеттік дін – ислам және үкімет діни рәсімдерді, діни ұйымдар мен діни ақпараттың таралуын қатаң бақылайды. Үкіметтің нұсқауларына сәйкес келетін кейбір діни бағдарламалар бар болса да, мұндай мазмұн мемлекеттің идеяларына және діннің ресми түсіндірмесіне сәйкес келетінін түсіну маңызды.

Түрікменстанда діни сенім бостандығы шектеулі және жеке адамдар мен ұйымдарға үкімет мақұлдамайтын немесе бақыламайтын діни қызметпен айналысуға кеңес берілмейді. Бұған діни хабар таратуға шектеулер кіреді.

Түрікменстанда теледидар 50 жылдан астам уақыт жұмыс істейді. Теледидар –Түрікменстандағы ең танымал медиа түрі. Жалпы қол жетімді 7 мемлекеттік арна «Altyn Asyr: Türkmenistan», «Türkmenistan», «Miras», «Türkmen Owazy», «Aşgabat», «Türkmenistan Sport».

Президенттің БАҚ мазмұны мен нысанын толық бақылауды көрсетеді. Ұлттық телеарналарды, баспа БАҚ мәтіндерін және интернеттегі жаңалықтарды

талдау ұлт көшбасшысының жеке басына табынудың басым рөлін көрсетеді. Түрікменстан Президентін дәріптейтін материалдар, мемлекеттік идеологияларды насихаттау: С. Ниязов кезіндегі «Алтын ғасыр дәуірі» және Г. Бердімұхамедов кезіндегі «қуатты мемлекеттің гүлденген дәуірі» хабар таратудың ажырамас элементі болып қала береді. Мемлекеттік саясат, адам құқықтарының бұзылуы немесе Үкіметтің сыртқы сыны туралы балама ақпаратқа тыйым салынады (Алтайкызы, 2019).

Дегенмен 2018 жылы монолитті медиада өзгешеліктер пайда болды. Мысалы, теледидар жүргізушілері азық-түлік тапшылығы туралы «мәлімдемелер» жасады.

«Бұқаралық ақпарат құралдары азаматтарды ақпараттандыру немесе ел үшін маңызды мәселелерді қоғамдық талқылауды қамтамасыз ету мақсатынан алыс», – деді бір қатысушы. Олардың жалғыз функциясы – үкіметке қызмет ету және оның саясатын құптау.

Түрікменстан – діни қызмет пен бұқаралық ақпарат құралдарын қатаң мемлекеттік бақылайтын ел, ал мемлекет теледидардағы діни бағдарламаларды қатаң реттейді. Үкімет зайырлылықтың ерекше түрін қолдайды және бұқаралық ақпарат құралдарында діни мазмұнның болуын шектейді. Нәтижесінде, Түрікменстанда діни телебағдарламалардың шектеулі саны болуы мүмкін және олардың кез келгені үкіметтің дінге қатысты ресми ұстанымына сәйкес келеді.

Қырғыз Республикасы – ар-ождан мен дін бостандығына кепілдік беретін зайырлы мемлекет. Мемлекет дінге қатысты саясатын зайырлы және діни құндылықтар жүйелері арасындағы үйлесімді қатар өмір сүру және өзара сыйластық негізінде жүргізеді. Діни ұй-

ымдардың қызметін мемлекеттік реттеудің зайырлы қағидаты діни ұйымдар мен ғибадат қызметшілерінің мемлекеттік органдардың қызметіне араласуына жол бермеу мақсатымен діннің және мемлекеттің барлық табынушысының бөлінуі туралы конституциялық нормаларды іске асыруды білдіреді. Алайда зайырлылық принциптері жаһанданудың сын-қатерлері мен қауіптерін сынау арқылы бұзылады.

Қырғызстан – көпұлтты мемлекет. Осыған байланысты елдің діни нанымдары әртүрлі. Алайда Қырғызстанның негізгі діндері – ислам және буддизм.

Қырғызстанда ислам діні басым және көптеген ізбасарлары бар. Мұсылмандардың көпшілігі сүнниттік исламды ұстанады, бірақ шиит азшылығы да бар. Қырғыз қоғамындағы исламның рөлі маңызды, ол моральдық құндылықтарды, мінез-құлық нормалары мен дәстүрлерін қалыптастыруда маңызды рөл атқарады (Adilbekov, 2016).

Буддизм өз кезегінде Қырғыз халқының мәдениеті мен өмір салтына үлкен әсер етті. Орта ғасырларда буддизм елдегі негізгі діни ағымдардың бірі болды және монастырьлар, ступалар, жәдігерлер мен ғибадатханалар түрінде айтарлықтай мұра қалдырды. Буддизм –Қырғызстанның тарихи және мәдени қазынасының маңызды бөлігі.

Дін Қырғызстан қоғамына қатты әсер етеді. Ол құндылықтар мен этикалық нормалар жүйесін қалыптастырады, мәдени дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарды анықтайды. Діни мерекелер мен рәсімдер қырғыз мәдениетінің ажырамас бөлігіне айналды және халықты біріктіреді. Сонымен бірге дін құқықтар мен бостандықтар, әсіресе азшылықтарға қатысты көптеген дау тудырады (Сагданбеков, 2016: 111).

Діни рәсімдер мен тәжірибелердің діни сенім бостандығы мен заңдылық арасындағы тепе-теңдікті талап ететін мемлекеттік саясат пен заңнамаға тап болуы сирек емес.

2015 жылдан бастап республикада «Аян» телеарнасы хабар таратады. Ол – әлі күнге дейін діни бейімділігі бар жалғыз арна. Оның логотипі – исламдық символ ретінде жарты ай, ал бренд түсі – жасыл, бұл дінмен де байланысты.

Бірақ оның директоры Жоодар Сапарбаевтың айтуынша, жұртшылық «Аянға» ислам телеарнасының белгісін кате береді (Адилбеков, 2016: 273).

«Біздің арна діни емес. Біздің қырғыз халқының мәдениеті мен байлығын дін мен шарият қағидаттары тұрғысынан көрсететін телеарнамыз. Осылайша, біз жастарды тәрбиелеп жатырмыз», – дейді Жоодар Сапарбаев.

«Аян» директорының айтуынша, бұл хабарлардың міндеттерінің бірі – экстремистік және радикалды көңіл күйден аудиторияның алдын алу.

Халықтың 90 пайызы өздерін мұсылман деп санайтын Қырғызстанда тәуелсіздік алғаннан кейін халықтың ислам дініне деген қызығушылығы біртіндеп артып келеді. Сонымен қатар бұл үрдіс сенушілердің белгілі бір бөлігі арасында радикалды көңіл күйдің өсуімен байланысты (Алымбаева, Алимахунов, 2021: 274).

Қазақ жерін мемлекет құраушы қазақ ұлтынан басқа да жүзден астам салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, ұлттық мінезі, діни сенімі сан алуан ұлт пен ұлыс өкілі мекен ететіндігі мәлім.

Қазақстанда әлемдегі дін және рухани-адамгершілік даму тақырыбына арналған телеарналардың бірі болған – «Асыл арна» (қазір “Talim TV”) телеарнасы. Телеарна қазақ халқының ислам дәстүрінің негіздері мен әдет-ғұрып-

тарын баяндайды, діни және зайырлы тәрбиенің өзекті мәселелерін көтереді. Мемлекетіміздің діни ұстаным жөніндегі бағытын зерделеу, азаматтардың дін жолында адасуының алдын алуды қамтамасыз ету, осы мәселелерді бүгінгі ұрпақ санасына жеткізу, қателікті болдырмаудың жолын іздеу, жастарымызға оң бағыт, дұрыс жол сілтеуді мақсат етеді (Юсуф, Болотбекова, 2022).

Қазақстандық журналистикада белгілі салаға бейімделу тәжірибесі алғаш дін тақырыбын негізге алып, сол бағытта ашылған «Асыл арна» телеарнасынан бастау алған еді. Бұл қазақ журналистикасы үшін алғашқы тәжірибе әрі үлкен жаңалық болды. «Асыл арна» телеарнасы – Қазақстан Мұсылмандары діни басқармасының, Қазақстан Республикасы Әділет министрлігінің және басқа да құзырлы ұйымдардың тікелей қолдауымен 2007 жылы қыркүйек айында құрылған исламдық танымдық арна. «Асыл арна» телестудиясы 2008 жылы маусым айында Қазақстан Республикасы Мәдениет және Ақпарат министрлігінің Ақпарат және мұрағат комитетінде Бұқаралық ақпарат құралы (БАҚ) ретінде тіркелген. Бастапқы кезеңде телеарна өз өнімін «Alma TV», «Секателл», «Digital TV», «ОТАУ TV» секілді кабельді жүйелер арқылы республиканың, және жақын шетел көрермендеріне ұсынады. Хабарлар екі тілде: қазақ және орыс тілдерінде жүргізіледі. Қазақша бағдарламалар саны бүгінгі таңда 70%-дан асып отыр. Таратылу уақыты: тәулік бойы. Телеарна «исламның ақиқи қағидаларын насихаттау және Қазақстан мұсылмандарының береке-бірлігін арттыру және өз жұмысын Қазақстан Мұсылмандары діни басқармасымен, Қазақстан Республикасы Әділет министрлігі Дін істері жөніндегі

комитетімен, басқа да құзырлы органдармен және қоғамдық ұйымдармен бірлесе отырып жүргізу» мақсатында ашылған. Іс-әрекет ұстанымдары:

- көпұлтты және көп конфессиялы қоғам ретінде Қазақстан халықтарының ұлттық дәстүрі мен мәдени өзгешеліктерін құрметтеу;
- елдегі әлеуметтік, саяси және қоғамдық тұрақтылықты сақтау жолында әрекет ету;
- ҚР заңдарына толық бағыну және мемлекеттік саясат ұстындары мен ҚМДБ ресми бағытына сәйкес жұмыс істеу.

Арнада «Құран құндылықтары», «Пайғамбарлар қиссасы», «Құран оқып үйренейік», «Әдеп әліппесі», «Жұма уағызы», «Жас қари», «Құрандағы қиссалар» сынды тағылымы мол бағдарламалар берілуде. Сонымен қатар арна эфирінен діни көркем фильмдер мен балаларға арналған базарлықтар – дін жолын насихаттайтын мультфильмдер көрерменге жол тартуда.

Дін тақырыбы Қазақстан билігі үшін маңызды тақырыптардың бірі болғандықтан, оны БАҚ-та жариялау қатаң регламенттелген және мемлекеттік органдардың бақылауында. Сонымен қатар Қазақстан азаматтары діни тиістілікті этникалық құрамның бір бөлігі ретінде қабылдай алады және басқа этникалық топтың негізгі дініне қатысты өз бағалары мен пайымдауларында ұстамды болуға тырысады (Altaykyzy, 2019).

Тек Қазақстанның екі дәстүрлі дініне – сүнниттік ислам мен православиеге қатысты ақпараттық өрісте оң немесе ұстамды фон қалыптасады. Тақырыптар өзара құрметке негізделген осы діндерге қатысты достық қарым-қатынасын қалыптастырады. Мұндай тұжырымдар қазақ тілді де, орыс тілді сегментке де тән.

Дін мәселелері қазақстандық қоғамдық-саяси БАҚ үшін басым болып табылмайды және негізінен барлық медиа не ресми ұстанымды, не билікпен келісілген ұстанымды білдіреді. Дін тақырыбы сезімтал болғандықтан және елде қылмыстық кодекстің 174-бабы – «араздықты қоздыру» (діни тақырыпты қоса алғанда) белсенді қолданылатындықтан, редакциялар тәуелсіз ақпарат беруді азайтуға тырысады немесе мемлекеттің ұстанымын ескере отырып, оны мөлшерлеп береді.

Діни экстремизм мен терроризмнің көріністеріне қатысты тәуелсіз аналитикалық ақпарат жоқ. Бұл жағдайда қазақстандық медиа сирек жағдайларды қоспағанда, күштік немесе сот органдарының хабарламаларын ретрансляциялау арқылы мемлекеттің көзқарасын білдіреді.

Жалпы, дін мәселелерін жариялау кезінде қазақстандық БАҚ келесі ақпарат арналарын жиі пайдаланады (Нурмолдина, Сихимбаева, 2019):

- Ақпарат және қоғамдық даму министрлігінің Дін істері комитеті пресс-релиздер, хабарламалар және іс-шаралар арқылы.
- Мемлекеттік немесе квазимемлекеттік зерттеу және талдау құрылымдары («философия, саясаттану және дінтану институты»; «дінтану сараптамасы орталығы», «Дін мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу және талдау орталығы» және т.б.) олардың сарапшы-талдаушылары, дінтанушылары, саясаттанушылары, сондай-ақ жүргізіліп жатқан зерттеулер мен іс-шаралар арқылы.
- Іс-шаралар, қабылданған құжаттар, сұхбаттар және т.б. арқылы әлемдік және дәстүрлі діндердің съезі.
- Күштік органдар (ұлттық қауіпсіздік комитеті, Ішкі істер министрлігі және оның құрылымдық бөлімшелері),

сот органдары немесе қадағалау органдарының (Бас прокуратура және оның құрылымдық бөлімшелері) пресс-релиздер мен баспасөз хабарламалары арқылы. Бұл жағдайда БАҚ өкілдері сот үдерістеріне де қатыса алады, бірақ сот шешімдеріне күмән келтірілмейді.

• Үкіметтік емес сектор және ГОН-ГО («Діндерді зерттеу орталықтарының қауымдастығы», «қала әкімшіліктерінің қоғамдық даму басқармалары жанындағы деструктивті идеологиядан кеңес беру және оңалту орталықтары», «Перспектива» ақпараттық-консультативтік тобы және басқа да бірқатар ұйымдар) сарапшы-талдаушылар, дінтанушылар, саясаттанушылар және жүргізіліп жатқан зерттеулер мен іс-шаралар арқылы.

• Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы және дін қайраткерлері (негізінен ҚМДБ-ға немесе орыс православие шіркеуіне кіретін сүнниттік ислам өкілдері) сұхбат, түсініктеме, баға беру арқылы.

Қазақстандық БАҚ-та ұсынылған мемлекеттің негізгі ұстанымы: Қазақстан – түрлі діндер бейбіт өмір сүретін толерантты ел. Жалпы, бұқаралық ақпарат құралдары бұл ұстанымды діни ұйымдар туралы салмақты ақпарат беру арқылы мақұлдайды. Сонымен бірге материалдар мемлекеттің діни экстремизм мен терроризмге, сондай-ақ «дәстүрлі емес» діндерге қарсы күресі аясында пайда болады. Мұндай жағдайда БАҚ Қазақстанда тыйым салынған діни ағымдардың әдептеріне қатысты, сондай-ақ «дәстүрлі емес» діни ағымдар мен бірлестіктердің ізбасарларына қатысты түрлі теріс пікір айтады (Алтайқызы, 2019).

Түрікменстанда интернет пайда болғанға дейін тәуелсіз БАҚ болған жоқ; содан кейін ғана нарықта үкіметтік емес интернет-БАҚ ретінде бірнеше

электрондық ақпарат көзі пайда болды. Түрікмендер негізінен шетелден келген жаңалықтарға қол жеткізу үшін спутниктік антенналарды пайдаланды. Алайда Гурбангулы Бердімұхамедов билікке келгеннен кейін әр үй өз үйінен осындай жабдықты бөлшектеуге міндетті болды, өйткені ол кейбір жерде архитектуралық көріністерді бұрмалаған. Оның орнына үкімет адамдарға ресей, түрік және үнді арналары бар мемлекеттік кабельдік теледидар қызметін ұсынды.

Өзбекстандағы бұқаралық ақпарат құралдарының нарығы жұмыс істеген жағдайлар И. Каримовтің кезінде қатал болды. Елдегі телеарналар қатаң бақылауда болғанымен, радио мен баспасөз тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында аздап еркін жұмыс істеуге мүмкіндік алды.

Тәуелсіздік алғаннан бері тәжік бұқаралық ақпарат құралдары И. Каримовтің тұсында Өзбекстанмен бірдей жағдайда болды. Душанбенің құпия жаңалық көзін үнемі бұғаттайтыны айтылды.

Қазақстан мен Қырғызстан билігі жергілікті тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдарына қатысты жұмсақ саясат жүргізуде, бірақ оларды әлі де айтарлықтай бақылауда ұстауда. Осы себепті осы аймақтардағы тәуелсіз бұқаралық ақпарат құралдары міндетті түрде үкіметтің бағытына немесе саясатына әсер ете алмады.

Тәуелсіз музыка және киностудиялар саяси тақырыптардан аулақ болуға тырысады және патриотизмге, отбасылық мәселелерге, білім мен ойын-сауыққа бағытталған өнімдер жасайды. Бұл үрдіс әсіресе Тәжікстанда, Түрікменстанда және Өзбекстанда байқалады (Бекбоева, Алимахунов, 2019: 199).

Қазіргі уақытта Орта Азиядағы бес елде бұқаралық ақпарат құралдарының әлеуметтік-саяси мәселелерге әсері

әртүрлі. Мысалы, тәуелсіздік алғаннан кейін жиырма жыл ішінде Тәжікстанда, Түрікменстанда және Өзбекстанда жергілікті бұқаралық ақпарат құралдары негізінен саясаттан тыс болды. Тәжікстан мен Өзбекстандағы мемлекеттік емес бұқаралық ақпарат құралдарының көпшілігі негізінен ойын-сауық мазмұнынан тұрды, ал Түрікменстанда интернет пайда болғанға дейін жеке бұқаралық ақпарат құралдары болған жоқ.

Орта Азиядағы бұқаралық ақпарат құралдарын мемлекеттік бақылау, әрине, олардың президенттерінің өкілеттік мерзімдерін ұзарту үшін нақты жол құруды қоспағанда, елдерге әлеуметтік-экономикалық тұрғыдан пайда әкелмеді. Алайда саяси қозғалыстар мен халықтың мүдделерін осылайша басу қоғамның ұзақ мерзімді өркендеуіне теріс әсер етеді. Бұл тек жергілікті тұрғындардың наразылығын, олардың шетелдік медиа мазмұны мен принциптеріне деген ұмтылысын күшейтеді. Сонымен қатар мұндай қысым адамдардың сыртқы жаңалықтар көзі ұсынатын мазмұнды сыни тұрғыдан бағалау қабілетін төмендетуі мүмкін, бұл үкіметтің ақпараттық аренадағы «сыртқы» қауіптен күресу

әрекетін бұзады. Осы себепті жергілікті сарапшылар аймақтағы аудиторияның едәуір бөлігі қазір күрделі әлеуметтік-саяси аналитикалық әңгімелерден гөрі жеңіл ойын-сауық бағдарламаларын артық көреді деп мәлімдейді, бұл халықтың медиа сауаттылық деңгейіне күмән келтіреді. Сонымен қатар кең аудитория әлеуметтік желілерге «бейтарап» және «өзекті» жаңалықтарды іздейді.

Қорытынды

Жалпы алғанда, Орта Азия бұқаралық ақпарат құралдары соңғы отыз жыл ішінде тіпті олар әр елде әртүрлі деңгейде бақыланса да қоғамдық пікірге әсер ету үшін дамыды. Негізінен, Орта Азияда интернеттің пайда болуы саяси хабар алу мен халықтың қатысуын айтарлықтай қамтамасыз етті.

Діни бағдарламалардың қоғамға әсері әртүрлі және әртүрлі факторларға, соның ішінде нақты діндерге, мәдени контекстерге және әлеуметтік-саяси жағдайларға байланысты екенін ескеру маңызды. Әртүрлі қоғам дінге әртүрлі әсер етеді және діни бағдарламалардың әсерін талдау мен бағалау кезінде осы контекстті ескеру қажет.

Әдебиеттер

1. Адильбеков С. (2016). Масс-медиа в политических системах Казахстана и Кыргызстана. – Бишкек.
2. Алтайкызы А. (2019). Контент-анализ СМИ при изучении проблемы религии в Казахстане // Вестник КазНУ, Серия Религиоведение.
3. Алтайкызы А. (2019). Контент-анализ СМИ при изучении проблемы религии в Казахстане // Вестник КазНУ. Серия Религиоведение. – № 2, 194.
4. Алымбаева З.А., Алимахунов А. (2021). Особенности и тенденции современного информационного пространства Кыргызстана // Бюллетень науки и практики. – Т. 7. – №2. – 271–275.
5. Баимбетов Б. (2009). Роль СМИ в политических и социальных преобразованиях в постсоветской Центральной Азии.
6. Бекбоева А.К., Алимахунов А. (2020). СМИ как один из средств освещения религиозной ситуации в обществе. – С.197-201.

7. Джей Би Юсуф, Болотбекова А. (2022). Средства массовой информации и пропаганда исламской религии в Кыргызстане // Абхаат. – 7 Выпуск. – 28 стр.
8. Есенбекова Ум., Крутым Б. (2020). Культурно-просветительская миссия казахского телевидения // Журнал коммуникаций. – 87.
9. Ирматов И.Р. (2016). История телевидения Узбекистана и его роль в жизни общества // Молодежь в науке и культуре XXI в.: материалы междунар. науч. – 89.
10. Қоңқабай Ш. (2012). Дін мәселесіне бір жақты қарауға болмайды // Қостанай таңы. – 17 қазан. Концепция государственной политики Кыргызской Республики в религиозной сфере на 2014–2020 годы. Утверждена Указом Президента кыргызской Республики от 14 ноября 2014 года № 203. (Электронный ресурс). URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294>
11. Муминджонов З. (2022). Телевидения Таджикистана в период независимости // Endless light in science. – №1, (283).
12. Муминджонов З. (2021). Эволюция Таджикского телевидения в годы независимости: монография / З. Муминджонов. – Душанбе, – 336.
13. Нурмолдина И., Сихимбаева Д. (2022). Возраждение ислама в публичной сфере суверенного Казахстана // Аль-Фараби. – № 2, 7.
14. Нурмолдина И., Сихимбаева Д. (2022). Возраждение ислама в публичной сфере суверенного Казахстана // Аль-Фараби. – № 1, 16.
15. Оливия Э. (2006). Избирательное правоприменение и безответственность: в Центральной Азии сокращается пространство для независимых СМИ // Обзор Центральной Азии. – 25 (1-2). – 93-114.
16. Поташинская Н.Н. (2012). Религия и средства массовой информации // Журнал Берегиня. – 101-111 с. <https://cyberleninka.ru/article/n/religiya-i-sredstva-massovoy-informatsii/viewer>
17. Сагданбеков С. (2016). СМИ РК и КР: сравнительный анализ. – Бишкек, – 325.
18. Хасанов Б.М. Интернет-СМИ в Узбекистане и их влияние на развитие гражданского общества // Локус: люди, общество, культуры, смыслы. – 2017. – № 2.
19. Шваб У. (2019). Введение в Исламское медиапространство Центральной Азии // Дела Центральной Азии. – 3-256.
20. Юсупалиева Д.К. (2019). Деятельность частных телеканалов в Узбекистане // Инновационные научные исследования: теория, методология, практика. – 286-288.
21. Юсупалиева Д.К. (2016). Историко-социологический анализ развития телевидения в Узбекистане // Вестник Челябинского государственного университета. – №1 (383).

References

1. Adilbekov S. (2016). Mass media in the political systems of Kazakhstan and Kyrgyzstan. – Bishkek, 2016.
2. Altaykyzy A. (2019). Content analysis of mass media in the study of the problem of religion in Kazakhstan // Bulletin of KazNU. Religious Studies Series. – № 1, 52.
3. Altaykyzy A. (2019) Content analysis of mass media in the study of the problem of religion in Kazakhstan // Bulletin of KazNU. Religious Studies Series, № 1, 55.
4. Alymbaeva Z.A., (2021). Alimakhunov A. Features and trends of modern Information space of Kyrgyzstan // Bulletin of Science and Practice. – Vol. 7. – No 2. – P. 271-275.
5. Baimbetov B. (2009). The role of mass media in political and social transformations in post-Soviet Central Asia. – 55.
6. Bekboeva A.K., (2020). Alimakhunov A. Mass media as one of the means of covering the religious situation in society. – P.197-201.

7. Esenbekova Um., (2020). Krutym B. Cultural and educational mission of Kazakh television // Journal of Communications. – 92.
8. Irmatov I.R. (2016). The history of television in Uzbekistan and its role in the life of society // Youth in science and culture of the XXI century: materials of the International scientific. – 89.
9. Khasanov B.M. (2017). Internet media in Uzbekistan and their impact on the development of civil society // Locus: people, society, cultures, meanings. – №2.
10. Konkabai Sh. (2012). Din maselesine bir zhakty karauga bolmaydy // Kostanai tany. – 17 kazan.
11. The concept of the state policy of the Kyrgyz Republic in the religious sphere for 2014-2020. Approved by the Decree of the President of the Kyrgyz Republic dated November 14, 2014 No. 203. (Electronic resource). URL: <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/68294>.
12. Muminjonov Z. (2022). Television of Tajikistan during the period of independence // Endless light in science – №1, (299).
13. Muminjonov Z. (2021). The evolution of Tajik television in the years of independence: monograph / Z. Muminjonov. – Dushanbe, – 336.
14. Nurmoldina I., Sikhimbayeva D. (2022). The revival of Islam in the public sphere of sovereign Kazakhstan // Al-Farabi – № 1, 18.
15. Nurmoldina I., Sikhimbayeva D. (2022). The revival of Islam in the public sphere of sovereign Kazakhstan // Al-Farabi. – № 2, 121.
16. Olivia A. (2006). Selective Law Enforcement and Irresponsibility: Space for Independent Media is Shrinking in Central Asia // Central Asia Review. – 25 (1-2). – C. 93-114.
17. Potashinskaya N.N. (2012). Religion and mass media // Bereginia magazine. – 101-111 p. <https://cyberleninka.ru/article/n/religiya-i-sredstva-massovoy-informatsii/viewer>
18. Sagdanbekov S. (2016). Mass media of the Republic of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic: comparative analysis. – Bishkek. – 325 s.
19. Schwab U. (2019). Introduction to the Islamic Media space of Central Asia // Central Asian affairs. – 67.
20. Yusuf J.B., Bolotbekova A. (2022). Mass media and propaganda of the Islamic religion in Kyrgyzstan // Abhaat. – 7 Issue. – 28 p.
21. Yusupalieva D.K. (2019). Activity of private TV channels in Uzbekistan // Innovative scientific research: theory, methodology, practice. – P. 286-288.
22. Yusupalieva D.K. (2016). Historical and sociological analysis of the development of television in Uzbekistan // Bulletin of Chelyabinsk State University. – №1 (383).
23. Altajkyzy A. (2019). Kontent-analiz SMI pri izuchenii problemy religii v Kazahstane // Vestnik KazNU. Serija Religiovedenie. – № 2, 194
24. Bekboeva A.K., Alimahunov A. (2020). SMI kak odin iz sredstv osveshhenija religioznoj situacii v obshchestve. – S.197-201.